

PEL FIL ES TRAU EL CABDELL.

(BURJASSOT I L'ORIGEN DE LA TRACA VALENCIANA)

Per Santiago López Garcia ©
(Targeta nacional d'investigador nº 2086)

Apreciades lectores, apreciats lectors.

Açò que poden ara llegir és el resultat d'una indagació: intentant conèixer els orígens del ritual de la disparada de **traques** en les festes patronals pròpies de Burjassot, i per extensió també del ritual de **la mascletà** i de **l'engraellat**.

En esta qüestió calia que parara atenció als relats dels nostres majors. En efecte, quan vaig encetar esta indagació recordí que el meu yayo matern conegué a una persona que estigué interessada per este tema concret col·leccionant certs materials gràfics que plasmaven este fantàstic univers.

Es tractava del cèlebre D. Manuel González Martí, polifacètic escriptor i dibuixant (que com a caricaturiste emprà el pseudònim "Folchi"). Ab ell es relacionà principalment durant l'època que estigué immers en la creació del seu Museu

Nacional de Ceràmica - inaugurat en 1954 - i es referia a D. Manuel fent comentaris com este: "coneixia perfectament Burjassot per estiuejar ací des de xiquet i admirava les seues tradicions i festes".

Les qualitats d'esta persona resultaren determinants, com vostès comprovaran més avant en el present artículo.

Aquelles festes, on la pólvora tenia el seu protagonisme, atragueren, fins als "feliços anys 20", molts visitants. Pintors i també fotògrafs venien a les festes a plasmar aquell ambient rellevant.

Així que, investigant, em vaig aplicar buscant referències en les publicacions de l'època. Afortunadament, com ací, en Burjassot, també tinguerem la ventura de comptar a mitjans del segle XX ab un croniste oficial em dediqué a recercar en les seues publicacions informació al respecte.

Com vostès sabran, l'any 1952, el nostre primer croniste oficial, el Dr. D. Juan José López Laguarda publicà el llibre titulat: *Del Burjasot de antaño (Apuntes para el folk-lore local)*. En ell escrigué, entre atres articles referents a costums i tradicions vigents a les primeres dècades del segle XX un titulat: *El "engraellat"*, on indicava que era una de les característiques populars i festives de Burjassot; així mateix explicava breument en que consistia, i descrivia el recorregut per on es col·locava.

Abans, en el seu anterior llibre, titulat: *Burjasot (apuntes para su historia)*, publicat en 1946, el Sr. López Laguarda no tractava dit tema, pero tingué la possibilitat de poder incloure varies fotografies d'aspectes de Burjassot, i entre elles dos instantànies, preses a principis del segle XX, de la disparada de traques i coets en les festes del nostre poble.

El tema de l'**engraellat** ab **traques** és interessant. I si a vostès els pareix bé podem aplicar-se ací tractant de conèixer els orígens d'este costum.

De fet l'adagi que encapçala este escrit ens aconsella que destriant podem esbrinar l'origen de les coses. I això és lo que anem a fer respecte a este tema que ens caracteriza com a poble i tan apassionant en la cultura valenciana.

En efecte, no cap dubte que podem estar desvanits de pertànyer a una població tan atractiva per la seua historia, cultura i tradicions; gràcies al llegat que ens deixaren els nostres avantpassats. No obstant això, per les circumstàncies que patim, dit valor no es potència com caldria i moltes de les nostres senyes d'identitat estan abandonades a la seua sort com *Les Sitges*, on, per eixemple, les grans arrels de les xicarandes (*jacarandas*); eixos bonics arbres de l'América subtropical -pero d'excessives dimensions-, alineats al jardí del Passeig, estan rebentant el perímetre del monument.¹

De totes maneres, hui, gràcies al clavaris de Sant Roc d'enguany -hereus de l'antiga tradició del dispar de **mascletaes** en les festes patronals-, anem a poder fer referència a un tema tan desconegut com és el seu origen, mostrant que ha

tingut molta vinculació ab Burjassot.

Fotografia nº 1

En una de les fotografies publicades pel nostre cronista s'aprecien certes característiques, com és l'acció de botar foc a les traques clavades en la terra. Pero era precis que em documentara més i buscara l'assessorament de persones perites en la matèria: afortunadament en Burjassot tenim un grup de magnífics coneixedors del món de la traca. Gràcies a la seua labor poguí conèixer dades interessants i l'existència d'atres varies fotografies de principis del segle XX, de gran valor etnogràfic, on quedaren captades escenes de disparada de traques als peus del Pati de Sant Roc de Burjassot.

També contactí ab el mestre traquer so Andrés Castellano Martí, el qual estava preparant un llibre insòlit dedicat al món de la traca. Es tracta del llibre titulat *Historias de la traca*, publicat l'any 2001 (488 pàgines d'intensa informació sobre els orígens dels "focs valencians" i on explica les tres èpoques que ha vixcut, fins ara, "la traca").

¹ NOTA.- Uns anys després a la publicació d'este artícul es varen substituir dits arbres per tarongers bords, d'arrels i brancatge molt menys agressius.

Afortunadament, tots podem il·lustrar-nos sobre este tema llegint un llibre singular, que val la pena que'l coneguen, puix s'endinsa en el fascinant món dels denominats "focs valencians": un llibre que entre atres coses ens informa d'una de les característiques peculiars de Burjassot que és el seu protagonisme en els orígens de la traca valenciana a ran dels resultats socials de la Guerra de Successió en les poblacions properes a la capital del nostre antic Regne.

Pero..., abans de seguir, cal preguntar-nos ¿qué entenem per traca valenciana?.

El Sr. Castellano Martí, coneixedor de les antigues tradicions valencianes dels hòmens dedicats a l'ús de la pólvora ve a explicar que la paraula traca és polivalent, és a dir, la paraula traca identifica tant l'antic giny -un canonet metàl·lic- que es carregava ab pólvora i es clavava en terra per a disparar salves en certes cerimònies festives i religioses, com també al col·lectiu d'hòmens dedicats a dita pràctica, així com tots els focs que ab pólvora només fan el valencians, i el conjunt de normes i regles - a ús i costum - que ha vingut regulant dita pràctica des del seu inici allà pels principis del segle XVIII.

Com han pogut adonar-se'n, el significat consuetudinari de la paraula traca és diferent a la definició que actualment fan els diccionaris moderns els quals es referixen únicament a una accepció limitada que és: "la sèrie de trons, petards, etc., col·locats al llarg d'una corda, que esclaten successivament".

Arribats ací cal que meditem que als moderns focs d'artifici predomina la visió industrial de l'espectàcul; tècnicament sensacional és la contemporània "pirotècnia" aplicada a les actuals "mascletaes" i "castells de foc", ab una intenció lúdica i recreativa. Però no hem d'oblidar que els orígens del dispar de la traca valenciana han estat molt relacionats ab el sentit espiritual de la vida. Hem de pensar que ací a València a les primeres dècades del 1700 la pólvora i el foc eren domini dels hòmens que treballaven en les pedreres i en les ferreries. Inicialment, aquells artesans es sentien formant part d'una cosmologia on la seua professió s'orientava com un ritu espiritual en base a les creences, les cerimònies i els costums ancestrals. No obstant, l'evolució de la societat feu que aquelles persones s'organisaren en gremis molt estructurats. Però, posteriorment, una de les conseqüències de la derrota de la València Foral va ser el desmuntatge d'aquelles organitzacions professionals per unes atres on s'experimentà un predomini dels aspectes estructurals; a l'estil de les antigues confraries, pero ab un nou caràcter on la percepció més devocional que religiosa en la seua activitat vingué a readaptar la consuetudinaria visió esotèrica i màgica que aquells artesans tenien de la professió, coincidint en l'acomodació al nou ús de la traca.

No hem d'oblidar que la traca tradicional sempre ha estat imbuïda d'espiritualitat; en origen les **mascletaes** ab **traques** es disparaven sempre en les festes patronals i al costat de temples religiosos ab foc pres del lucernari ubicat al sagrari de les iglesies. Pensem que la religió catòlica té els seus espais per al culte primordialment en els temples.

Després de reflexionar sobre esta qüestió, continuarem seguint el fil:

Tot lo món sap que ací en Burjassot “la montanya” (que és com diguem als monts de secà tant del terme de Burjassot com de Godella, Moncada, etc.) era d'on es treya, durant segles, la pedra calcària; destinada a material de construcció en general, principalment per al Cap i Casal, en especial per a carreus emprats en edificis i obres, inclús pedres de molí.² De fet, al terme municipal, n'hi havia una bona quantitat de pedreres, a l'igual que als termens veïns, encara que actualment estan casi oblidades.

Per a l'extracció de pedra arribà el moment en que s'utilisà la pólvora per a tallar la roca mare ab les barrinades.

Este coneixement de la professió també donà pas, per una sèrie de circumstàncies, a que una bona part d'aquells hòmens compaginaren, ocasionalment, el seu treball ab la participació en les festivitats populars disparant salves. Fins i tot alguns havien pogut treballar en la fabricació de munició i d'armes per a les milícies del Regne que tenien el seu arsenal en el Cap i Casal.

Pero aquella situació tingué que acabar a ran de l'abolició dels Furs del Regne de València, en 1707, a conseqüència de la victòria sobre els seguidors de la causa de l'archiduc Carles per part de les antagòniques tropes de Felip V.

D'esta manera, la prohibició de fabricar armes imposada per l'Estat de la Monarquia Borbònica als valencians, obligà als armers a buscar-se la vida d'atra manera, donant peu a que passaren també a dedicar-se a preparar productes traquers per a les festes populars. I, així mateix algunes armes inutilisades i fora d'ús passaren a reaprofitar-les per a crear solemnitat en les ocasions festives. Evidentment, tingueren que sortejar greus reticències, quan no prohibicions, per part de certes autoritats civils, militars i eclesiàstiques.

Els antecedents de les **traques** es troba, segons el Sr. Andrés, en les primeres armes curtes de foc, les antigues colobrines portàtils, o morterets, que s'havien fabricat en València durant els segles XIV i XV, les quals consistien en un canó unit per anelles a una caixa que acaba en punta. Curiosament, les primeres pistoles rudimentaries, tal com ell explica, també eren conegudes pel nom vulgar de “tranques” (pel suport de fusta). Totes estes armes: colobrines, morterets, i “tranques”, caigueren en desús i es varen retirar als almagacens de l'antiga casa d'armes de la ciutat.

² NOTA.- El simpàtic artiste (actor, cantant i showman) Joan Monleón em digué, en certa ocasió, que un rebesavi seu fon pedrapiquer i treballà en una pedrera de Burjassot cisellant rodes de molí.

Fotografia nº 2

Posteriorment, a principis del segle XVIII, i a conseqüència del resultat de la guerra de Successió el parc d'armes i dipòsit de municions fon suprimit, i la majoria de les pistoles que en aquell moment estaven almagacenades foren destruïdes o venudes com a ferralla per a produir ferradures, etc.

Aquells fabricants d'armes tingueren en València prohibit seguir ab la seua professió. Així no tenien més remei que fer una reconversió industrial: i lo que es fabricà per a la guerra acabà utilisant-se per a la festa.

Segons senyala el Sr. Andrés, en les poblacions de Burjassot, Godella, Moncada, i Bétera els ferrers que compraven els tubs guardaren alguns morterets per usar-los de nou però ab motiu de les festes, principalment religioses.

Diu: "es separava el ferro de la fusta i es clavaven al terra varis canons en fila." Després de carregar-los es disparaven salves al cel un darrere de l'atre, en lo que vingué a denominar-se com **engraellat**.

I explica aclarint el Sr. Andrés: "posteriorment anà variant el mètode substituint els morterets per petards, derivant en l'actual denominació de traca".

El nostre croniste, el Dr. López Laguarda, descrigué que l'**engraellat** es disparava en les nostres festes populars després de la **mascletà**, i que es preparava formant dos fileres de **masclats**, que tenien la base d'implantació en forma cònica per a que pogueren clavar-se en el terra; treball del que s'encarregaven els coeters ab maces de fusta. En esta modalitat els **masclats** estaven encreuats -d'ací el nom **engraellats**- ab estopada.

Fotografia nº 3

Convé recordar que, a mijans del segle XIX, en Burjassot, es disparaven les traques en l'antiga plaça de Méndez Núñez; és dir un descampat on, més o manco, està l'actual plaça de Sant Joan de Ribera. També es disparaven als replans front al temple de Sant Miquel, i al final del carrer Nou (lloc que ara es diu plaça Sequera). A finals del segle XIX es passaren a fer-les en l'espai obert que n'hi havia des de les últimes cases del casc urbà fins a la nova escalinata de *Les Sitges*. Mai abans els clavaris ni atres festers havien disparat **mascletaes** dalt de l'explanada de *Les Sitges*; qualsevol en trellat pot comprendre el per què. Pero coincidint ab l'auge de la nova indústria pirotècnica dels anys 1970 (quan es modernisaren els denominats castells), incomprendiblement, algú decidí fer aquells castells i disparades dalt del paviment de *Les Sitges*, aprofitant-se de la manca de control i meninfotisme que es patia.

Allò fon un disbarat: la potència de foc, l'augment de pes de l'utilatge i la complicació operativa de les modernes disparades anava fent malbé a l'edifici. Però encara que algunes veus s'alçaren per a fer vore l'erro, com la del veterà Sr. Arturo Alonso Castillo pels anys 1980 i 1990, tingueren que passar els anys fins que els responsables decidiren finalment, ab bon trellat, fer les disparades pirotècniques de les festes populars baix a la plaça d'Emilio Castelar, així com en atres nous espais oberts que s'han generat en el casc urbà.

Fotografia nº 4

Com veuen hem anat coneixent un poc més sobre este costum tradicional. Però el descobriment més revelador el tinguí gràcies al Sr. Andrés. Em comunicà l'existència d'un quadre espectacular: un llenç sensacional pintat a principis del segle XX per l'artista Constantino Gómez Salvador.

El quadre en qüestió és el que ací mateix exhibim, el qual va ser comentat en el llibre *Historias de la traca*, i que també fou mostrat en un dels volums de l'obra *Calendari de festes de la Comunitat Valenciana* editat l'any 2000 per Bancaixa, i posteriorment en el llibre *Los silos de Burjassot* elaborat per Luis Expósito Navarro l'any 2004.

En efecte, l'emprenedor so Andrés (així conegut en el món del ritual del foc) aportà el descobriment d'un excepcional quadre que fins a eixe moment es pensava que havia desaparegut; un quadre titulat "Disparà de la traca en Burjassot" que havia anat a parar als magacens d'un museu valencià. Tingué la sort de redescobrir-lo, i gràcies ad ell es va restaurar i donar a conèixer al món cultural.

Molts quadres són un llibre obert, però el que exposem ací és una enciclopèdia on es poden documentar moltes característiques dels "focs valencians". En efecte, i tal com diu el bon amic, so Andrés Castellano Martí

(mestre de traca), es tracta d'una espectacular representació gràfica, que plasma no sols l'ambient popular d'un dia de festa en Burjassot als peus del pati i de l'ermita de Sant Roc a finals del segle XIX, si no, i ací està el seu extraordinari valor, el desig del seu autor, conegut familiarment com Salvador Constantino Gómez, de deixar constància documental d'aquell món traquer que estava en vies d'evolució, i deixar per a la posteritat un dels testimonis més gloriosos de Burjassot que, com diu el so Andrés, va ser un del grup de pobles on tingué origen la "traca valenciana"; considerant la paraula "traca" en el seu significat inicial.

Este quadre està fet ab la tècnica a l'oli sobre llenç i té unes mesures de 127'5 per 198'5 cm. La data en la que va ser pintat és, aproximadament, l'any 1910, encara que basat en apunts d'anys anteriors.

Esta pintura està actualment dipositada en el Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries de València gràcies a la labor del seu creador i primer director D. Manuel González Martí. Segons la nota d'identificació, - aconsellada pel Sr. Andrés - que figura en dit museu, feta la traducció diu així: autor.- Constantino Gómez Salvador; tema: "Pirotècnics disposant uns focs d'artifici. En l'escena s'observa una canterella (*bombarda*) i chicotets canons o "morterets" antigues armes de foc en desús, utilitzades fins aproximadament 1860 per a realisar els espectàculs sonors de foc."

La propietat actual d'esta obra artística, on figura ab el títol "La mascletà en Burjassot", és com hem dit del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries M. González Martí (per donació de la filla de l'artista Sra. Carmen Gómez de Carreño el 8-juny-1958).

Considerant el mèrit del pintor cal que estudiem la seua biografia:

Segons apareix en la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, publicada en València en 1991, l'artista va nàixer en 1864. Es va formar com pintor en l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, on va ser deixeble de Francisco García Marco i de Juan Peyró

Cultivà tots els gèneres, especialment l'històric i el paisagístic, ab un portentós domini de l'empremta plàstica que està més pròxima a la tècnica de pintura de taques practicada per Ignasi Pinazo que al mateix impressionisme. També va alternar la pintura de temes regionalistes i d'història local (segons el llibre de Vicent Aguilera Cerní, i atres: *Historia del Arte Valenciano*, publicat en València en 1988-89).

Pintà tant a l'aquarel·la, com a l'oli. Obtingué varies medalles i diplomes en els Jocs Florals de lo Rat Penat; entre atres els de 1884, 1888 i 1891, i en les Exposicions Nacionals de 1890, 1897, 1904, 1906 i 1912. Els seus quadres més destacats són, entre atres molts, "*Jaime I de Aragón*", "*El Caudillo de las Germanías de Valencia, Vicente Peris*", "*Retrato de Vicente W. Querol*", "*Clavariesa*" inclús "El Palleter", i "La Disparà de la traca en Burjassot" (en diversos llibres el citen com La Mascletà de Burjassot), així com atres retrats, motius florals, etc. (segons la *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana*, publicada en València l'any 2005).

Era un home interessat per la cultura, i aixó el portà a la circumstància de ser un dels firmants de les “Bases” (de la llengua valenciana) de l’any 1932; actitud compartida entre el grup de persones que ben intencionades sols pretengueren, en aquells moments, fixar una normativa ortogràfica i gramatical per al valencià sense cap altra pretensió política. Faltà als 73 anys l’any 1937.

Tornant a l’estudi del quadre que ací exposem, i fent una descripció del mateix, podem dir que este quadre té, per lo manco, dos lectures: una, topogràfica i una altra, etnogràfica.

Fotografia nº 5.

Pel que respecta a la primera direm, que es tracta d’un format apaïsat on es poden distingir tres plans; un primer pla, on figuren huit persones distribuïdes per l’explanada, que en aquella època hi havia als peus de la nova escalinata de les *sitges*, i on fa ara uns cent anys es plantaren unes acàcies formant un passeig des del carrer Nou, quan encara no s’havia construït res en este lloc que tots denominaven la montanya o muntanya (és dir terreny de mont secà). Entre estes persones apareixen els coeters que preparen una disparà ab els “morterets” (també dits **traques**, inclús “masclets”, o “coets”) clavats a la terra, a més d’una canterella (o “*bombarda*”). També apareixen un jovenet ab gorra de visera, dret junt a la canterella, recolzat en el tronc d’una d’aquelles acàcies de l’antic passeig; un home ab bigot i gorra blanca marinera, tot ell vestit de blanc - molt destacat -; i una senyora vestida ab mantó de Manila i vel al cap, que anant a missa a l’ermita de Sant Roc porta un palmito pintat i la seua cadireta tal com usualment la portaven

les dones. En segon pla està plasmat el mur de les sitges, ple de gom a gom de persones entre les que destaquen les dones ab els parasols de colors clars. A l'últim pla, es dir al fons de l'escena destaca la frontera i el campanar de paret de l'ermita de Sant Roc adornat ab banderoles.

Tota l'escena plasma l'ambient festiu, previ a la missa major, d'un matí d'agost (segons podem observar per les ombres), preparant una **mascletà**, molt possiblement durant la festa de Sant Roc, tenint en compte que en la festa dels hòmens el dispar de **traques** sempre tenia fi ab una "canterella".

Ara be, pel que respecta a la que hem anomenat com lectura etnogràfica cal prendre l'erudita descripció que ens proporciona el so Andrés Castellano Martí, la qual exposem seguidament, puix el quadre té moltes més informacions que en el seu moment constituïen l'actualitat dels seus contemporanis, però que passats els anys, sols un home com el so Andrés Castellano, gràcies a la seua extensa cultura referida a "ús i costum" respecte a la **traca**, ens pot descriure-les d'esta manera: "El tema del quadre es senzill i ingenu, i de forma fàcil explica la preparació d'una **Disparà de Traca i Canterella** en l'antic passeig adjacent a les *Sitges* de Burjassot. L'escena reflectida pertany a tota la Primera i Segona Èpoques de la **Traca**; pels personages que retrata bé pogué ser de 1885 a 1895. Constantino la pintaria després de memòria puix esta escena la tenia gravada en la seua retina i en la seua ment de forma molt profunda. Constantino al llarg de la seua vida fon un enamorat de les tradicions, especialment les de la pólvora.

Els personages que pinta són prou familiars a finals del segle XIX, en el món de la **Traca**. Estes persones donarien dinasties traqueres que encara continuen. Els que estan al fons són de la família Bronchú, i el jove que està més a prop és Caballer; concretament el pare de *Vicentet* Caballer Calatayud. El personage retratat en primer pla (ab roba blanca) és el propi pintor, Constantino. L'única dona de l'enquadre ben bé podria ser sa mare.

Tot el quadre té l'halo de lo que fon i va a desaparèixer. Les **Traques** (clavades per la punta) tenen fins el més ínfim detall que les identifica a cadascuna; els tamanys, les formes, la fabricació, el desgast. Els dos jóvens retratats són els hereus més significatius de la **Traca** en les ciutats de Godella i Burjassot".

I ahí està el quadre ple de colors i llum; aportant encara més que lo que ens transmitixen les coetànies fotografies en blanc i negre: més vivor i dinamisme.

Com explica el mestre so Andrés Castellano Martí (en el seu llibre *Historias de la Traca*. Publicat a Paiporta l'any 2001): "Constantino quan pintà el quadre, ho va fer destacant allò que estaven fent aquelles persones i que pensava que anava a desaparèixer." I diu: "La **Traca** clàssica eren pocs els pobles que la disparaven. Precisament un d'ells: Burjassot, fon el primer en començar i l'últim que la mantingué".

És admirable com ha pogut el so Andrés Castellano captar l'anhel del pintor i arribar-hi a tal grau de coneixement del quadre, quan actualment ningú guardava memòria de totes estes dades; no debades el propi so Andrés fon responsable de la recuperació de l'oblit que patia este quadre, així com de la gestió per a la seua restauració cap a l'any 1995.

Afortunadament, seguint el fil em pogut gaudir d'este quadre, que ens transporta a una època anterior, així com de varies fotografies i textos que ens poden transmetre tot aquell ritual i cerimònia conforme a l'ús i costum valencians tan relacionats ab la religió, omnipresent a la vida quotidiana.

També està clar, per a mí, que D. Manuel González Martí fon un enamorat de Burjassot i de les seues festes i costums. Quedaria impressionat per les **mascletaes** i els **engraellats** que ací es disparaven. De fet, en la revista per ell creada l'any 1908 titulada "*Impresiones*", concretament en la nº 70, publicà una fotografia excepcional (pensem que està treta cap l'any 1909) on apareix l'ambient d'una disparada vista des del pati de Sant Roc. Possiblement, en aquell reportage fotogràfic s'inspirà el quadre.

Pense que després d'aconseguir crear el seu Museu Nacional de Ceràmica l'any 1954 en l'antic palau del Marqués de Dos Aigües rebria ab molta satisfacció la donació d'aquell quadre que plasmava l'ambient festiu i ancestral del seu benvolgut Burjassot.

Tal volta sense la sensibilitat que demostrà el pintor Constantino Gómez, sense la dedicació de D. Manuel González, i la labor del croniste J. J. López, així com de l'esforç del Sr. Andrés Castellano hui no podríem gaudir l'oportunitat de tindre este grau de coneixement sobre l'antiga tradició de les **traques** en Burjassot.

Està clar que cal indagar molt més per a traure el cabdell, pero, com a mínim, ya hem pres el fil.

Festes de Sant Roc 2008
Santiago López Garcia.

Relació de material gràfic referent al present estudi:

1) Fotografia procedent del llibre del Dr. López Laguarda. Datada aproximadament l'any 1918. Retrata a uns coeters botant foc a la traca engraelada en la nova plaça d'Emilio Castelar, puix podem distingir la base de l'obelisc inaugurat l'any 1918.

2) Diversos canonets de les antigues traques. Materials depositats en el Museu Històric Militar de València. Per gentileza del mestre de traca So Andrés Castellano Martí i de la "Asociación Cultural Amigos de la Pólvora".

3) Fotografia procedent del fons López Chavarri de la Biblioteca Valenciana. Datada en 1909. Retrata un coeter disparant a mà les traques en l'explanada davant de l'escalinata de *les sitges* anys abans que es construïra l'edifici consistorial i l'obelisc.

4) Fotografia procedent del llibre del Dr. López Laguarda. Datada al voltant de 1916. Retrata l'ambient popular d'una "mascletà" al final del carrer Nou.

5) Pintura.- Títul: *Disparà de la traca en Burjassot*. Autor: Constantino Gómez Salvador. Datada aproximadament en 1910.

(Nota.- Es publicà este treball en el programa de Festes Sant Roc Burjassot 2008)